

Karolenj Sarayındaki Rus Elçilerinin Kağanı: Rus Kağanı mı Hazar Kağanı mı?

Altay Tayfun Özcan*

Giriş

835’de Theophilos’un (829–842) Sicilya’nın bir kısmını Arapların elinden kurtarmak üzere bir sefere girişmesi, artık neredeyse yatışmış “Arap öfkesi”ni yeniden kabartarak Bizans topraklarına çekti. Halife Mutasım’ın idaresindeki Arap ordusu o kadar hızla Anadolu’ya daldı ki 838’de Ankara’yı ele geçirmesini coğrafyanın iç bölgelerindeki en önemli tahkimatı Amorion kalesini uzunca bir kuşatmanın ardından da olsa zapt etmesi takip etti. Halife Mutasım artık muzafferane bir şekilde ordusunu Constantinopolis’e ilerletmeyi düşünmekte haklıydı. Zira bu son zaferi ile Anadolu içlerinde kendisini durdurabilecek bir tahkimat kalmamış bulunuyordu. Bizans İmparatorluğu karada böylesi bir durumdayken denizlerdeki vaziyeti de parlak bir gelecek vaat etmiyordu. Nitekim Araplar sadece İmparatorluk merkezinden uzaktaki Sicilya’da değil, aynı zamanda Ege Denizi’nde bile Bizans donanmasına göz açtırmıyorlardı. Bu şartlar altında Theophilos, Araplarla mücadelesinin sadece kendi kaynaklarına dayanarak sürdürülemeyeceğini görerek olası müttefikleri ile yakın ilişkiler kurmanın çarelerini aramaya koyuldu. Bunlar arasında Endülüs Emevi Halifesi II. Abdurrahman’ın (822–852) bulunması, muhatabının Müslüman olmasından ötürü ilk tahlilde şaşırtıcı gelebilir. Ancak Endülüs’deki idarenin de Abbasilerle yaşadığı meşruiyet sorunları onları da doğuda Abbasi Halifeliği’ne karşı bir müttefik arayışına sürüklüyordu. İmparator Theophilos’un olası müttefiklerinden diğeri de Karolenj İmparatoru I. Louis (814–840) idi.¹ 838’de Mainz yakınlarındaki Ingelheim’de Louis’nin huzuruna çıkan Bizans heyetinin diplomatik temasları ve bunu takip eden süreçte ikili ilişkilerin ne gibi bir gelecek verdiği meselesini şimdi bir kenara

* Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kütahya/TÜRKİYE, altayfun@gmail.com ORCID: 0000-0002-6409-9711

1 Bizans İmparatorluğu’nun Arap saldırıları karşısındaki vaziyeti ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946, s. 6, 44; W. Duczko, *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004, s. 42.

bırakalım ve temasla ilgili temel bilgilerin kaynağı olan St. Bertin kroniğindeki bir beyana dikkat kesilelim. Pek çok yazarın dikkatini ikili ilişkilerden çok daha fazla çeken bu kayıt, Baltık kıyılarının güney kesimlerinde henüz yeni yeni beliren ve Rus adı ile anılan halkın ete kemiğe büründüğü ilk ifadeyi içeriyordu:

Ve dâhi, İmparator Theophilo'nun gönderdiği Kalkedon metropoliti piskoposu Theodosius ve spatarius Theophanius'un başını çektiği) Greklerin elçilik heyeti hediyelerle birlikte İmparatorun kıymetli mektubunu taşıyarak geldiler. İmparator onları Haziran ayının on beşinci (gününde)² Ingulenheim'de memnuniyetle kabul etti. Bu elçilik heyeti, barış anlaşmasının tasdiki ile, bu barışın ve dostluk ile sevginin her iki imparator arasında devamını sağlamayı amaçlıyordu. Ve ayrıca sınırları ötesindeki halklara karşı ilahi destekle elde edilmiş zaferlerden ötürü efendi (=Bizans İmparatoru) nezaket ve memnuniyetle kutlandı³. Onlar, imparatoru ve ona tâbi olanları dostluk duyguları içerisinde zaferlerin hamisi olarak çok büyük bir hayranlıkla andılar. (Bizans İmparatoru) ayrıca, onlarla (heyetle) birlikte kendilerini, yani kendi halkını Rus olarak anan bazı kimseleri de göndermişti. Onların chacanus (kagan) unvanıyla anılan kralı, bildirdiklerine göre ona (Bizans İmparatoruna) dostluk sağlanması adına göndermişti. (Theophilo) mektubuyla, (onların) İmparatorun merhametiyle geri dönmeleri fırsatının sağlanması ve aynı zamanda yardım severliği ile imparatorluğunun tümünde gözetilebilmelerini rica ediyordu. Çünkü Constantinopolis'e geldikleri yol, barbar ve vahşi korkunç halklar tarafından tutulmuştu ve tehlike altına düşmesinler diye (bu yoldan) dönmelerini istemiyordu. Onların gelişlerinin nedenini İmparator dikkatlice tetkik ettiğinde, onların İsveç halkından olduklarını öğrendi. Dostluk talebi amaçlamaktan çok onların ve bizim devletimizin gücünü sorguşturdularına ve gelişlerinin iyi niyetle veya değil ne olursa olsun gerçeğin öğrenilmesine dek daimi surette gözetim altında tutulmalarına karar verdi.⁴

2 Pek çok yazar tarihi 18 Mayıs olarak vermektedir. Mesela bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 7. Ancak kaynakta geçen ifade Haziran ayının 15. günüdür.

3 A.A. Vasiliev'e göre Bizans elçisi, Ankara ve Amorium'un kaybedilmesini atlayarak Bizans ordularının Malatya'nın ele geçirilmesi başta olmak üzere Bizans zaferlerinden bahsetmiştir. Bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 7, 6. dn.

4 Annales Bertiniani, *SRG US*, Vol. 5, Hannoverae 1883, s. 19, 20; *The Annals of St-Bertin Ninth-Century Histories*, Vol. I, Translated and Annotated by J. L. Nelson, Manchester University Press, Manchester and New York 1994, s. 44. Ayrıca bk. O. Karatay, "Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası", *Belleken*, LXXIV/269 (2010), s. 71, 72.

Elçilik heyetinin akıbeti ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması İmparator Louis'nin kuşkusunun⁵ haksız çıktığını ve tahkikatı müteakip elçilerin memleketlerine döndüklerine işaret eder.⁶ Ancak bizim için esas önemli olan, Rus heyetinin efendisi olarak gösterilen “Kağan”ın gerçekte kim olduğu meselesidir. Pek çok bilim adamı, elçilerin Rus olmasından hareketle metinde Kağan unvanı ile gösterilen kişinin –kayıtta milliyeti hususunda hiçbir yargıda bulunulmamasına karşın– “peşinen” bir İsveç soylusu olduğunu kabul etmiştir ve bu yargı bilim camiasında üzerinde uzlaşmış bir karar hâline gelmiştir.⁷ Bundan ötürü de bilimsel tartışmalar ister istemez “Kağan unvanı taşıyan İsveç beyinin merkezi neredeydi” münakaşasına dönüştü. Burada bu değerlendirmeleri teker teker ele almak yerine görüşlerin Kiev, Ladoga ve İtil'in yukarı mecraları olarak üç ayrı coğrafya üzerinde yoğunlaştığını ifade etmek kâfidir.⁸ Ancak tarihçilerin bu görüşleri beyan ederlerken, hiçbir somut delil ortaya koyamadıklarını ve bundan ötürü de kanaatler üzerinden bir “bilimsel” tartışmanın yapılageldiğini vurgulamak

- 5 İmparatorun kuşkusunun kaynağına ilişkin bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 12. Alman İmparatoru'nun endişesi ile ilgili olarak ayrıca bk. W. Duczko, *age.*, s. 48, 49.
- 6 Zira heyettekilerin casus oldukları zannedilseydi St. Bertin kroniğinin yazarının bundan, devletinın şamını parlatır ifadeler etrafında şekillenen sözlerle bahsedeceğini tahmin etmek zor değildir. A. A. Vasiliev'in bu husustaki değerlendirmesine de bk. A. A. Vasiliev, *age.*, s. 12.
- 7 V.V. Bartol'd, “Arabskie İzvestiya o Rusah”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Tom 1, 1940, s. 19, 20; A. A. Şahmatov, *Drevneyşiya Sud'bi Russkago Plemeni*, Petrograd 1919, s. 59; G. Vernadsky, *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959, s. 281; A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10, 11; I. Boba, *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967, s. 108; A.V. Riasanovsky, “The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a ‘Normanist’ Source on Early Russian History”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge Bn. 10/ 1, 1962, s. 5, 6, 12; P. B. Golden, “The Question of the Rus’ Qağanate”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. II (1982), s. 77-95; P. B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006, s. 25; W. Treadgold, “Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s. 133; A.P. Novosel'tsev, *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol' v İstorii Vostochnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademiya Nauk, Moskva 1990, s. 207; A. Róna-Tas, *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999, s. 246, 247; D. Sinor, “Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58/1 (2005), s. 5; G.P. Majeska, “Patriarch Photius and the Conversion of the Rus”, *Russian History*, 32/3-4 (2005), s. 414, 415; V. Ya. Petrukhin, “Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations”, *The World of the Khazars*, ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s. 257; I. Zimonyi, *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016, s. 321, 322; O. Karatay, *agm.*, s. 75, 89, 90-92; W. Duczko, *age.*, s. 2.
- 8 “Rus Kağanı'nın merkezi” ile ilgili değerlendirmelerin genel seyri ile ilgili olarak bk. W. Duczko, *age.*, s. 30-33.

gerekir. Tartışmanın bir diğer tarafında ise, bizi daha yakından alakadar eden bir soru bulunmaktaydı: “bir Rus beyi Kağan unvanını nasıl takınmıştır?”

“İsveç beyinin Kağan unvanını takınmasının nedeni” ile ilgili görüş sahipleri arasında ilk akla gelenler, bir Rus beyinin Kağan unvanı kullanmasını Hazarlardan etkilenme ile ilgili gören J. Marquart ve onun görüşünü kabul eden D.M. Dunlop⁹, *Kağan* unvanının İskandinavların *Hakon* unvanı ile aynı olmasıyla ilişkilendiren B. Z. Benedikz¹⁰, Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasını bölgesinde güçlü olduğunu ve Hazarlardan bağımsız olduğu ile ilgili gören A. P. Novosel'tsev¹¹, Rusların Hazar Kağanlığı tarafından idare edildiği günlerin bir izi olarak telakki eden A.A. Vasiliev¹², Rusların Hazarlardan bağımsızlığını kazanmaları ile ilgili gören G. Vernadsky ve M.I. Artamonov'dur.¹³ Rus Kağanı'nın varlığına ilişkin müstakil bir incelemesinde P. B. Golden bu türden mütalaaları eleştirmiştir.¹⁴ Ancak neticede kendisi de Rus beyinin *Kağan* unvanını takındığını kabul etmiş ve bu kabulü Rusların Hazarlara tâbi olmaları ile ilişkilendirmiş, unvanın Hazarlar tarafından Rus beyine bahşedildiğine inanmış, hatta Hazar Kağanı ve Rus beyinin aileleri arasında bir evlilik ilişkisinin de bu unvanın geçişliliğinde aracı rol oynamış olabileceğini dile getirmiştir.¹⁵ O. Pritsak ise Hazar Kağanı'nda *bek* unvanlı idarecinin yükselişi karşısında Kağan'ın isyana kalkıştığını ve başarısızlığa uğramasını müteakiben Rostov'a kaçarak burada bir Rus Kağanlığı kurduğu şeklinde epey farazi bir değerlendirme ortaya koymuştur.¹⁶ Bu görüşü haklı olarak “hayal ürünü” olarak görse de W. Duczko¹⁷, O. Pritsak'a yakın bir değerlendirme içerisine girerek Museviliği kabul eden *beğ* idaresince gücü sınırlandırılan Hazar Kağanlığı'nın içine düştüğü durumun Rus hükümdarınca kullanıldığını ve böylelikle Kağan unvanını takındığını ifade eder.¹⁸ Yine V. Ya. Petrukhin Rus

9 D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge Yay., İstanbul 2008, s. 256.

10 B.S. Benedikz, “The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *Byzantinische Zeitschrift*, Vol 62 (1969), s. 20.

11 A.P. Novosel'tsev, “Kievskaya Rus' i Strani Vostoka”, *Voprosi İstorii*, No. 5 (1983), s. 18. Bu görüş için bk. P. B. Golden, agm., s. 83.

12 A.A. Vasiliev, *age.*, s. 11.

13 M.I. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004, s. 470; G. Vernadsky, *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944, s. 24, 25.

14 P. B. Golden, agm., s. 87.

15 P. B. Golden, agm., s. 88, 89, 96, 97.

16 O. Pritsak, “The Origin of Rus”, *The Russian Review*, 36/ 3 (1977), s. 267, 268.

17 W. Duczko'nun O. Pritsak'ın görüşüyle ilgili değerlendirmesi için bk. W. Duczko, *age.*, s. 31.

18 W. Duczko, *age.*, s. 29, 30, 64, 125, 254.

beyinin *kağan* unvanını kullanmasını yerel halkın beğeni ve desteğini elde etmekle ilişkili görmüş, J. Shepard ise *kagan* unvanının Ruslar tarafından kullanımını “*İsveç hükümdarı kagan unvanını üstlenmişti*” şeklinde sıradan bir kullanım/ tercih olarak değerlendirmiştir.¹⁹ W.K. Hanak da artık çok eskilerde kalan *Kağan – Hakon* aynılığı tezine bağlı kalarak²⁰ *konnungr* unvanlarının yerine *Kağan* unvanını kullanmaya başladıklarını ve bunun da Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasının Hazar Kağanı’na itaat etmiş olmalarıyla ilişkili olduğunu ifade etmiştir.²¹ K. Ericsson ise Rus olarak ifade edilenlerin Hazar Kağanı’na tâbi durumdaki Slav unsurundan kimseler olduğunu düşünmüştür.²² Bu görüşleri daha da uzatmak mümkündür. Ancak temelde hemen her görüş şu temel tespitite uzlaşmaktadır: “Rus beyinin Kağan unvanını almasında bir Hazar tesiri vardır”.²³ Türkiye’de bu meseleye ilk değinen İ. Kafesoğlu olmuştur. Rus Kağanı’nın varlığı ile ilgili değerlendirmelere inanmış olan bilim adamı bunu Rusların devlet teşkilatında Hazarlardan etkilenmelerinin bir neticesi olarak görmüştür.²⁴ Aynı görüş daha sonra A. Taşağıl tarafından da aynı şekilde kabul edilmiştir.²⁵ Son olarak O. Karatay da Rus beyinin *Kağan* unvanı takındığını kabul etmiştir. Yazar, bir çalışmasında bunu Bizans İmparatorluğu’nun Rusları Kağan unvanını takınmaya kıskırtması

- 19 J. Shepard, “The Origins of Rus’ (c.900-1015)”, *The Cambridge History of Russia*, Vol. I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006, s. 51, 52.
- 20 W.K. Hanak, *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus’ 980–1054*, Brill Publishing, Leiden Boston 2014, s. 113, 114. Rus elçilerinin zikrettikleri unvanın *Hakon* olduğu daha başka yazarlar tarafından da zikredilmiştir. Bu yazarlar için bk. W. Duczko, *age.*, s. 24. Ayrıca bk. I. Garipzanov, “The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos”, *Ruthenica*, Vol.5/ 2006, s. 10, 11.
- 21 W.K. Hanak, *age.*, s. 113.
- 22 K. Ericsson, “The Earliest Conversion of the Rus’ to Christianity”, *The Slavonic and East European Review*, 44102 (1966), s. 107-108.
- 23 Diğer taraftan bazı bilim adamları –çok daha sistematik olarak V.Ya. Petrukhin– Rus idaresi ile Hazar idaresi arasındaki bazı benzerlikleri, Rus beyinin Kağan unvanını takınmasını da beraberinde getirecek bir etkileşimin delili olarak değerlendirmişlerdir. Bk. D.M. Dunlop, *age.*, s. 256; P. B. Golden, *agm.*, s. 87; J. Shepard, *agm.*, s. 56; V. Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 256, 257. W.K. Hanak da benzer şekilde Ruslarda Kağan/Bek ayrımına benzer bir ayrımın olduğu üzerinde durur. Ancak bu sırada asıl amacı, Rus Kağanı’nın varlığını ispat etmekten çok Ruslar üzerindeki Hazar tesirini ortaya koymakla ilgilidir. Bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 141-145, 151. Bununla birlikte Müslüman yazarlarının Ruslarla ilgili verdikleri bilgilerin değeri üzerinde bazı sorunlar vardır. Pekâlâ, bu kayıtlar, Hazar Kağanlığı veya Bulgar Hanlığı ile ilgili malumatın Ruslara teşmil edilmesi ile ilgili de olabilir.
- 24 İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998, s. 174.
- 25 A. Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 277.

ile ilişkilendirirken²⁶ bir başka incelemesinde ise unvanın kullanımını Rusların Hazarları “taklit” etmesine bağlar ve ardından da “böyle bir isimlendirme ise husumete ve meydan okumaya işaret eder” der.²⁷

Elbette Rus beyinin Kağan unvanını kullanmasının nedenine ilişkin olarak ortaya konan değerlendirmelerin her birisi için ayrı ayrı itirazlar geliştirilebilir. Bu itirazlardan bazıları kimi inceleme sahipleri tarafından, kendilerinden önce ortaya atılmış fikirlere yönelik olarak zaten yapılmıştır. Bunları burada ayrıca ele almaya yahut bu görüşlere yeni fikirleri eklemeye gerek yoktur. Çünkü en temelde, 830’larda Rusların başında bütün yetkileri kendi bünyesinde toplamış bir idarecinin bulunduğunu gösteren bir veri bulunmamaktadır²⁸. Aksine bu yıllarda Eski Viking beyleri, bütün yetkileri elinde toplamış bir hükümdardan çok *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) sözü ile tanımlanan, güçleri ve konumları birbirine eş beylerin onayı ile bir süre için hükmü kabul edilen bir bey görünümündeydi²⁹. Rus kağanının varlığını savunan hiçbir yazar da 830’larda Rusların başında, bu özelliğin dışına çıkarak “Kağan” unvanını alabilecek derecede güç kazanmış bir kimsenin varlığı ile ilgili birinci elden bir kayıt sunamamıştır. Buna mukabil, bu görüş sahipleri, daha sonraki dönemlere ait kaynaklarda yer alan bazı ifadeleri göz önüne getirmiş ve değerlendirmelerini bu çerçevede içerisinde yapmışlardır.

Rus Kağanı’nın varlığını savunan bilim adamlarının en önemli dayanakları, 903 ile 913 arasındaki bir tarihte İbn Rüste tarafından kaleme alınan eser ve malumatını bu kaynaktan alan Gerdizi’nin 1050’lerde yazdıkları ile 980’lerde kimliği belirsiz bir kişi tarafından kaleme alınan *Hudûdü’l-Alâm* adlı eserde Rus idarecinin “Kağan” unvanını karşılayacak şekilde *Hakan* olarak ifade edilmesinden ileri gelir³⁰. Ancak yukarıda adları verilen Müslüman yazarlardan hiçbirisi bölge ile

26 O. Karatay, agm., s. 90, 91.

27 O. Karatay, “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay – S. Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 376.

28 Ayrıca bk. S. A. Romaşov, “İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. XII (2002-2003), s. 165.

29 W.K. Hanak, *age.*, s. 108-110, 114-116. Bu noktada 860’larda kendisini gösteren Rurik bile bu türden bir idareci gibidir. Bu hususta ayrıca bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 109, 110. S. A. Romaşov’un Rus knezleri ile ilgili değerlendirmesine de bk. S. A. Romaşov, agm., s. 165.

30 İlgili kayıtlar için bk. “İbn Rusteh, *el-A'lâk el-nefise*”, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 39; “Gerdizi, *Zeyn el-ahbâr*”, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 86; B.N. Zahoder, *Kaspiyskiy Svod Svedeniya o Vostochnoy Evrope, Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturı, Moskva 1962, s. 31; P. B. Golden, agm., s. 82, 83; W.K. Hanak, *age.*, s. 147. Daha sonraki tarihlerde kaleme alınmış eserlerde de benzer bilgiler tekrar edilmiştir. Bk. “Mücmel el-tevârih”, R. Şeşen, *İslam*

ilgili bilgilerini, ilgili coğrafyada bulunarak edinmiş kimseler olmadıkları gibi X. yüzyılda yaşamış insanlardırlar ve ifadelerinde 830'lardaki durumu yansıtan bir cihet yoktur³¹. Diğer taraftan, Ruslar hakkında Ibn Ruste ve onu takip edenlerden çok daha ciddi bilgi birikimine sahip olan Müslüman yazarlar Rus idarecilerini *Kağan* unvanı ile göstermezler. Mesela eserini 840'larda, tam da Rus elçilerin Karolenj sarayında bulunduğu dönemlerde kaleme alan Ibn Hurdadbih (ö. 913), Rus idarecisini *Knaz* unvanı ile gösterir. Dahası yazar, *Kağan* unvanı yerine kullandığı *Hakan* unvanının sadece Türk, Hazar ve Tibet hükümdarlarının unvanı olduğunu bildirir³². İtil boyları hakkındaki malumatını bu taraflara seyahat etmiş kimselerden edinen X. yüzyılın ilk yarısının yazarlarından Mesudî ise Ruslardan bahsettiği satırlarında başlarında hiçbir idarecinin bulunmadığını belirtir.³³ Yine Kağan unvanını 920'lerde İtil boylarında bulunmasından ötürü gayet iyi bilen Ibn Fadlan da Rus hükümdarını *Hakan* gibi bir unvanla anmaz. Rusların çok yakınına kadar gelmesine ve hatta bir Rus beyinin cenazesine katılmasına karşın Ruslarda Kağan unvanının o günde veya geçmişte var olmadığını bilmemesini kuşkusuz ki “bilgileri eserine kaydederken özensiz bir tutum takınması” ile izah edilemez.³⁴

Rus Kağanı'nın varlığına inanan bilim adamları ikinci olarak Ortaçağ Rus yazarlarından birisi olan İlarion'un eserinde Rus Büyük Knezi Vladimir (978–1015) ve Yaroslav'ın (1019–1054) *kağan* unvanı ile gösterilmesini kendilerine dayanak olarak alırlar³⁵. Buna benzer şekilde Yaroslav'ın oğlu Svyatoslav da (1073–

Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK Yay., Ankara 2001, s. 35. Bu kayıtların Rus kağanının varlığı görüşüne nasıl kaynaklık ettiği ile ilgili olarak bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 11; W. Duczko, *age.*, s. 33.

31 P. B. Golden ise bu kayıtların IX. yüzyıldaki durumu yansıttığı kanaatindedir. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 82. Bununla birlikte I. Boba'nın da ifade ettiği üzere kayıtlardaki bazı ayrıntılar IX. yüzyılın ikinci yarısındaki durumun izlerini taşır. Bk. I. Boba, *age.*, s. 26. S. A. Romaşov ve V. Ya. Petruhin'in değerlendirmelerine de bk. S. A. Romaşov, *agm.*, s. 165, 166; V. Ya. Petruhin, *agm.*, s. 246.

32 İbn Hurdadbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. M. Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 30, 31. P. B. Golden, İbn Hurdadbih'in kaydının daha önceki bir evrenin atmosferini yansıttığını düşünerek burada Rus Kağanı'nın varlığından bahsedilmemesini pek de dikkate almaz. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 83. O. Karatay'ın değerlendirmesine de bk. O. Karatay, “Karadeniz'de İlk Ruslar ve Şarkel'in İnşası”, s. 91, 92. W. Duczko ise İbn Hurdadbih'in Rus hükümdarını *kağan* unvanı ile gösterdiğini belirtir. Bk. W. Duczko, *age.*, s. 25.

33 Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 141.

34 İbn Fadlan'ın eserinde Ruslarla ilgili bilgilerin yer aldığı kısma bk. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. R. Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 37-44.

35 A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10; P. B. Golden, *agm.*, s. 81, 82; W. Duczko, *age.*, s. 25.

1076) Kiev'deki Aya Sofya Kilisesi'ndeki bir rölyefte *kağan* unvanı ile gösterilir.³⁶ İlarion'un eserindeki malumat ile Aya Sofya Kilisesi'ndeki rölyef ise –daha önce M. Whittow'un da değerlendirdiği üzere³⁷– 965'te Svyatoslav'ın İtil'i ele geçirmesi ve ardından da Hazar Kağanlığı idaresindeki bütün bölgeleri zapt etmesinden sonra yapılmıştır ve unvanın kullanımı Rusların bozkıra egemen olmalarının bir simgesi gibidir.³⁸ Buna karşın, bu noktada ilgili verilerden çok daha ehemmiyetli olan *Povest Vremennih Let'*de, ne 830'larda, ne de daha sonraki yıllarda Kağan unvanı ile gösterilen bir Rus beyi, idarecisi yahut daha başka türden bir önderden bahsedilmez.³⁹ Aksine *knyaz* gibi unvanların yanında Bizans İmparatorluğundan devşirilme unvanlar kullanılır.⁴⁰

Ruslar arasında Kağan unvanının kullanılmaması durumu Bizans kaynakları için de geçerlidir. Bizans kaynaklarında, daha sonraki yıllarda Rus hükümdarı için kullanılan unvan *bey* ve *prens* manasında “archon”dur.⁴¹ Diğer taraftan Rusların 860'daki Constantinopolis saldırısı ile ilgili en temel bilgilerin sahibi olan Patrik Photius, saldırganları “bilinmeyen bir halk” olarak tanımlamasına bakılacak olunursa, sadece 22 yıl önce Constantinopolis'te bulunan kimselerin bir Rus beyinin adamları olduğunu kabul etmek hata olur. Diğer taraftan, aynı yazar, söz konusu saldırılarla ilgili olarak Rusların başında bir komutanın bile olmadığını ifade eder⁴². Patrik Photius'un zamanın önemli entelektüellerinden birisi olup kütüphanesinin

36 M. Whittow, *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996, s. 251. O. Karatay bir yerde İgor'un oğlu Svyatoslav'ın da Kağan unvanını takındığını ifade ediyorsa da herhalde burada Svyatoslav adları arasında bir karıştırma söz konusudur. Zira İgor'un oğlunun Kağan unvanını takındığını gösterir herhangi bir delil bulunmamaktadır. Bk. O. Karatay, *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yay., İstanbul 2016, s. 243, 246.

37 M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

38 Bu kaynaklarda Rus Knezi için Kağan unvanının kullanılmasının nedenlerine ilişkin pek çok görüş öne sürülmüştür. Bu görüşler için bk. W.K. Hanak, *age.*, s. 136, 137, 145-148; A. Avenarius, “Metropolitan Ilarion on the Origin of Chrintianity in Rus”: Thje Problem of the Transformation of Byzantine Influence”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12–13, 1988–1989, s. 697.

39 Bazı yazarlar, *Povest Vremennih Let'*de bir Rus Kağanı'nın varlığının bildirilmemesini farklı görüşler ortaya koyarak “meşrulaştırmaya” çalışmışlardır. Bk. J. Shepard, *agm.*, s. 51, 52; W. Duczko, *age.*, s. 10, 79. *Povest Vremennih Let'*in kronolojik hususiyetleri ile ilgili olarak ayrıca bk. I. Boba, *age.*, s. 109, 110.

40 Mesela 911'de Bizans ile yaptığı anlaşmada Oleg “archon” unvanı ile vasıflandırılır. Bk. V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 258.

41 Bk. S. Franklin and J. Shepard, *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996, s. 55; V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 255.

42 Photius'un 860 saldırısını düzenleyen Ruslarla ilgili verdiği bilgiler için bk.I. Boba, *age.*, s. 31; S. Franklin and J. Shepard, *age.*, s. 51, 52; W. Duczko, *age.*, s. 83.

tarikh kitapları ile dolu olduğu akla getirilecek olunursa,⁴³ Constantinopolis'e saldıran Ruslar ile 838'de Constantinopolis'e gelenlerin efendisi arasında hiçbir bağ kurgulamaması ilgi çekicidir.⁴⁴

St. Bertin kroniğindeki Kağan'ın bir Rus beyi olmadığına işaret eden bir diğer ayrıntı ise 871'de Karolenj sarayından Bizans İmparatorluğu'na gönderilen bir cevap yazısında yer alan ifadedir. Bu kayıta “*Kağan (unvanını) Avarlar için tercih ederiz, ne Hazarların ne de Kuzeylilerin (bu unvanla) anıldıklarını biliyoruz, ne de Bulgarların prensinin, bununla beraber Bulgarların kralı veya efendisi (vardır diye biliyoruz)*” kaydı⁴⁵, din adamlarının tahkikatı ile bilinebilecek derecede yakın bir halkın başındaki hükümdarın unvanının ne olduğunu bilmesi gereken bir bürokrasinin vermesi beklenen cevaptan çok ötedir.⁴⁶

Gerek çağdaş kaynaklarda bir Rus beyinden bahsedilmemesi ve gerekse diğer hususlar göz önüne alındığında 838'de kendilerini “Kağan'ın elçileri” olarak takdim eden kimselerin bir Rus beyinin elçileri olduğuna ilişkin görüşün tarihî zemininin sağlam olmadığı açıktır. Biz, Kağan unvanlı bu kişinin, bu unvanı kullandığının ispat edilmesi bir tarafa, varlığı bile ortaya konulamayan hayalî ve kurgu bir kişiden çok Kağan unvanını takındığı pek çok kaynak ile doğrulanan Hazar Kağanı olduğunu düşünüyoruz. Daha önce V.G. Vasil'evskiy, G. Laehr, Yu.D. Brutskus, M. Whittow ve S. A. Romaşov da meseleyi bu şekilde ele almışlardır.⁴⁷

43 Mesela Bizanslı Theophanes olarak bilinen yazarın eserinin fragmanları, ancak kütüphanesinde bulunan bu eserdeki bilgileri aktaran Photius sayesinde bilinmektedir.

44 Bu hususta A.A. Vasiliev ve W. Duczko'nun farklı değerlendirmeleri vardır, ancak ikna edicilikten uzaktır. Bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 12, 13, 187; W. Duczko, *age.*, s. 85, 86. S. Franklin ve J. Shepard, bu gerçeği görerek, 860 saldırısını “Rus kağanı”nın düzenlediğini ifade etmişlerdir Bk. S. Franklin and J. Shepard, *age.*, s. 53, 54.

45 “*Chaganum vero nos praelatum Avarum, non Gazanorum aut Northmannorum nunciupari repperimus, neque principem Vulgarum, set regem vel dominum Vulgarum*”. Bk. *Monumenta Germaniae Historica*, Epistolarum, Tomus VII, Krolini Aevi V, Berolini 1928, s. 388. Bu kayıt ile ilgili olarak ayrıca bk. A. V. Riasanovsky, *agm.*, s. 3; V.Ya. Petrukhin, *agm.*, s. 255; I. Garipzanov, *agm.*, s. 10. P. B. Golden, T. S. Noonan ve W. Duczko ise bu kaydı farklı değerlendirmiş, ifadeyi Rus Kağanı'nın varlığı hususunda bir delil olarak görmüşlerdir. Bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 81, 82/ 16. dn.; T. S. Noonan, “The Khazar Qaghanate and It's Impact on the Early Rus State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev”, *Nomads and the Sedentary World*, ed. A.M. Khazanov-A. Wink, Curzon Press 2001, s. 88, 90; W. Duczko, *age.*, s. 25, 85.

46 Bu hususta ayrıca A.V. Riasanovsky'nin değerlendirmelerine de bk. A.V. Riasanovsky, *agm.*, s. 3.

47 V.G. Vasil'evskiy, “Vvedenie v Jitie Sv. Georgiya Amastridskago”, *Trudi V.G. Vasil'evskago*, Tom III, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1915, s. CXVII; Yu. D. Brutskus, “Vryagi i Kolbyagi”, *Seminarium Kondakovianum*, Vol. 7 (1935), s. 84; M. Whittow, *age.*, s. 251, 252; S. A. Romaşov, *agm.*, s. 165. G. Laehr'in değerlendirmesi için bk. A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10.

Bununla birlikte bu konudaki ifadeleri, M. Whittow'un bazı değerlendirmeleri hariç bırakılacak olunursa, daha çok bir kanaat bildirmeden öteye gitmez.⁴⁸

Karolenj sarayındaki Rus elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu tespitine yönelik ilk itirazın şu sözlerle başlaması beklenebilirdi: “*Eğer Karolenj sarayında bulunanlar Hazar Kağanlığı'nın elçileri olsalardı, İmparator Louis, onların IX. yüzyılın en büyük devletlerinden birisi olan Hazar Kağanlığı'nın elçileri olduğunu bilirdi ve bundan ötürü de elçilerle ilgili bir tahkikata girişmezdi*”. Ancak elimizde Karolenj bürokrasisinin Hazar hükümdarının Kağan unvanını takındığını bildiklerini gösterir bir veri bulunmamaktadır. Aksine, yukarıda aktarılan 871 tarihli cevabî mektupta da görüldüğü gibi resmî olarak muhtemelen bilmiyorlardı da. Dolayısıyla, Karolenj sarayında Kağan'ın elçileriyle ilgili süren tahkikat haklı bir nedene sahipti, çünkü Kağan'ın elçileri Avar Kağanının elçileri değil ise kimin elçileriydi?

İkinci türden itirazlar, A.A. Vasiliev ve W. Duczko tarafından yapılmıştır. Bunlardan A.A. Vasiliev, V.G. Vasil'evskiy ve G. Laehr'i kasıtlı “*Bazı yazarlar, Constantinopolis'de ve Ingelheim'de bulunan Rusların Hazarların hâkimi olan Kağan'ın elçileri olduğuna ve bu sırada İskandinav kökenli Rusların Hazarların tâbisi durumunda olduklarına inanmak eğiliminde olmuşlardır. Ancak şimdilerde, son incelemelerin ışığı altında, İskandinav Vareglerinin IX. yüzyılın ortalarında Kiev'deki Hazar idarecisini sürdüklerini ve kente egemen olduklarını öğreniyoruz*” sözleriyle esasen pek zayıf bir mütalaa ile meseleyi izaha yönelmiştir.⁴⁹ A. V. Riasanovsky de elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu ihtimalini bir kenara atmamıştır. Bununla birlikte, Bizans İmparatoru Theophilos'un onları Almanya'ya göndermiş olmasını Hazar elçileri olmalarıyla bağdaştıramayarak Ingelheim'deki Rus elçilerinin Hazar Kağanı'nın elçileri oldukları ihtimalini “açıklaması zor” sözleri ile değerlendirme dışına itmiştir.⁵⁰ W. Duczko ise, Rus elçilerinin efendisinin Hazar Kağanı olduğu görüşünü, üzerinde durmaya bile gerek bulunmayan bir bakış açısı gibi değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim M. Whittow'un bu konudaki kanaatini sadece şu sözlerle geçiştirir ve paragrafı kapatır: “*Prudentius'un anlatısındaki ifadeler ve diğer kaynakların büyük kısmı böyle bir neticelendirmeyi imkânsız kılmaktadır*”.⁵¹

48 Aşağıda da ele alınacağı üzere M. Whittow, Mesudî'nin eserinde Rus ve Slavların Hazar Kağanı'na paralı asker ve köle olarak hizmet ettiklerine ilişkin kaydı esas alır. Bk. M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

49 A.A. Vasiliev, *age.*, s. 10.

50 A.V. Riasanovsky, agm., s. 5/ 25. dn.

51 W. Duczko, *age.*, s. 29.

Esasen Rusların IX. yüzyılda Hazar Kağanlığı hizmetinde iş gördüklerine ilişkin bir kayıt olsaydı, Karolenj sarayındaki Rusların Kağan'ın elçileri oldukları konusu hiçbir tartışma ortaya çıkmadan açıklığa kavuşabilirdi. Bu gerçeği gören M. Whittow, Mesudî'nin *Murûc ez-Zeheb*'inde Rus ve Slavların Hazar Kağanı'na paralı asker ve köle olarak hizmet ettiklerine ilişkin kaydını⁵², bu bağlamda bir delil olarak görmüş ve Karolenj sarayındaki Rusları Hazar Kağanı'nın elçileri olarak değerlendirmişti.⁵³ Mesudî'nin X. yüzyılın ilk yarısının bir yazarı olmasından ötürü, beyanı, IX. yüzyılın ilk yarısı için de geçerli bir delil olarak ele alıp bundan Ingelheim'deki Rus heyetinin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğu yorumunu çıkarmak pek kabulü mümkün değildir. Bununla birlikte Mesudî'den çok önce, eserini 860'larda kaleme alan İbn Hurdazbih IX. yüzyılda Rusların Hazar Kağanlığı topraklarına ulaştıklarında, Hazar Kağanlığı idaresine vergi ödeyerek Hazar Denizi'ne açıldıklarından ve buradan da Bağdat'a kadar yol aldıklarından bahsetmesine⁵⁴ bakıldığında, sayıları kalabalık olmasa da bazı Rusların –bir tüccar olarak Çin'e ulaşan Marco Polo'nun Kubilay Kağan'ın hizmetine girdiği gibi–Hazar Kağanı'nın hizmetine girdiğini kabul etmek hiç de olasılık dışı değildir. Ancak bu mantıkî yönü, ispat edilebilir bir tarafı olmamasından ötürü bir kenara bırakacak olsak bile elde 830'lu yıllarda Constantinopolis'ten Karolenj topraklarına bir Hazar elçilik heyetinin seyahatini mantıklı bir kronolojik zemine çekebileceğimiz ilişkiye dair bir kayıt bulunmaktadır. Bu ilişki, Hazar topraklarından gelen bir elçilik heyetinin Bizans İmparatoru Theophilos'un huzuruna çıkarak bir kale inşa edilmesi isteğinin iletilmesi ile ilgilidir:

Hazarların Kağan'ı ve beğ'i⁵⁵ İmparatora birilerini elçi olarak göndermiş ve kendilerine Sarkel kentinin yapılmasını istemişlerdir. Onların istekleri üzerine İmparator buna razı olarak yukarıda değindiğimiz Petrona spathorocandidatum'u imparatorluk donanmasından gemilerle birlikte göndermiştir ve ilaveten Paphlagonia kaptanının idaresindeki gemiler (de yollamıştır). (...).⁵⁶

52 Mesudî, *age.*, s. 139. İlgili kayıt için ayrıca bk. P. B. Golden, *agm.*, s. 80.

53 M. Whittow, *age.*, s. 251, 252.

54 İbn Hurdazbih, *age.*, s. 130, 131.

55 Metinde *pechus*.

56 Constantinus Porphyrogenitus, "De Administrando Imperio", Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. XVIII, Bonnae 1840, s. 177, 178; Constantinus Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967, s. 183, 185. Ayrıca bk. O. Karatay, *agm.*, s. 70, 71.

Ne yazık ki bu satırların sahibi olan Constantin Porpyhrogenitus Hazar elçilik heyetinin ne zaman Constantinopolis'e geldiğinden bahsetmez. Bununla birlikte Sarkel kalesinin 839 ile 841 arasındaki bir süreçte inşa edildiğine işaret eden hususlar,⁵⁷ Hazar Kağanlığı'nın elçilerinin bu tarihten önce, muhtemelen 836 il 838 arasındaki iki yıllık evrede Constantinopolis'te bulunmuş olduklarını kesin olarak göstermektedir. Hazar elçileri ile Bizans İmparatoru Theophilos arasındaki görüşme ile ilgili hiçbir detay Bizans kaynaklarında bulunmadığı için Constantinopolis'e gelen Hazar heyeti ile Ingelheim'de bulunacak olan Rus heyeti arasında doğrudan bir ilişkilendirilmede bulunabilmek mümkün görünmemektedir. Ancak iki elçilik heyeti arasındaki kronolojik uyum ve her iki temas ile ilgili bilgi veren iki kaynak gurubunda da heyetin efendisi olarak Kağan'ın gösterilmesi, Karolenj sarayında bulunan Rus elçilerin Hazar Kağanı'nın elçileri olduğunu göstermektedir. Bundan ötürü 835–837 tarihleri arasında Constantinopolis'e gelen elçilerin 838'de bu sefer Almanya'ya doğru yol aldıklarını kabul etmek gerekmektedir. Ancak bu heyet niçin Almanya'ya gitmiştir, bu farklı bir çalışma içerisinde cevap aranması gereken bir sorudur.

57 Kalenin ne zaman inşa edildiğine ilişkin bk. C. Zuckerman, "Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/1, 1997, s. 210-215; R. K. Kovalev, "Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road, Part I", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 14/2005 s. 81; R.K. Kovalev, "What Does Historical Numismatic Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? - Question Revisited", *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 13, 2004, s. 124; I. Zimonyi, *age.*, s. 340, 352; O. Karatay, *agm.*, s. 72; M.I. Artamonov, *age.*, s. 387.

Kaynaklar

Annales, Bertiniani, *SRG US*, Vol. 5, Hannoverae 1883.

Artamonov, M.I., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2004.

Avenarius, A., “Metropolitan Ilarion on the Origin of Chrintianity in Rus’: The Problem of the Transformation of Byzantine Influence”, *Harvard Ukranian Studies*, Vol. 12–13/ 1988–1989, s. 689-701.

Bartol’d, V. V., “Arabskie İzvestiya o Rusah”, *Sovetskoe Vostokovedenie*, Tom 1, 1940, s. 16-50.

Benedikz, B.S. , “The Evolution of the Varangian Regiment in the Byzantine Army”, *Byzantinische Zeitchrift*, Vol. 62 (1969), s. 20-24.

Boba, I., *Nomads, Northmen and Slavs*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967.

Brutskus, Yu., “Vryagi i Kolbyagi”, *Seminarium Kondakovianum*, Tom. 7, 1935, s. 81-101.

Constantine Porpyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R.J.H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington 1967.

Constantinus Porphyrogenitus, “De Administrando Imperio”, Vol. III, recognovit I. Bekkerus, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Vol. XVIII, Bonnae 1840.

Duczko, W., *Viking Rus, Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2004.

Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Z. Ay, Selenge Yay., İstanbul 2008.

Ericsson, K., “The Earliest Conversion of the Rus’ to Christianity”, *The Slavonic and East European Review*, Vol. 44/ No. 102, 1966, s. 98-121.

Franklin, S. and Shepard, J., *The Emergence of Rus 750–1200*, Longman Publishers, London and New York 1996.

Garipzanov, I., “The Annals of St. Bertin (839) and Chacanus of the Rhos”, *Ruthenica*, Vol. 5, 2006, s. 7-11.

Gerdizî, *Zeyn el-ahbâr*, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 72-89.

Golden, P. B., “The Question of the Rus’ Qağanate”, *AEMA*, Vol. II, 1982, s. 77-92.

Golden, P. B., *Hazar Çalışmaları*, çev. E. Mızrak, Selenge Yay., İstanbul 2006.

Hanak, W.K., *The Nature and the Image of Princely Power in Kievan Rus’ 980–1054*, Brill Publishing, Leiden Boston 2014.

Ibn Rusteh, *el-A'lâk el-nefîse*, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 36-42.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. R. Şeşen, Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul 1998.

Karatay, O., “Hazarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, ed. O. Karatay–S. Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2018, s. 335-407.

Karatay, O., “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Belleten*, C LXXIV / 269, 2010, s. 69-108.

Karatay, O., *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yay., İstanbul 2016.

Kovalev, R.K., “Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth-Ninth Centuries), Part I: Western Sector”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 14, 2005, s. 55-105.

Kovalev, R.K., “What Does Historical Numismatic Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century?- Question Revisited”, *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, Vol. 13, 2004, s. 97-129.

Majeska, G.P., “Patriarch Photius and the Conversion of the Rus”, *Russian History*, Vol.32/3-4, 2005, s. 413-418.

Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. A. Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011.
Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum, Tomus VII, Karolini Aevi V, Berolini 1928.

Mücmel el-tevârih”, R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 30-35.

Noonan, T.S., “The Khazar Qaghanate and Its Impact on the Early Rus State: The Translatio Imperii from Itil to Kiev”, *Nomads and the Sedentary World*, ed. A.M. Khazanov-A. Wink, Curzon Press 2001, s. 76-102.

Novosel'tsev, A.P. , “Kievskaya Rus’ i Strani Vostoka”, *Voprosy İstorii*, No. 5, 1983, s. 17-31.

Novosel'tsev, A.P. , *Hazarskoe Gosudarstvo i ego Rol’ v İstorii Vostočnoy Evropı i Kavkaza*, İzdatel'stvo Akademii Nauk, Moskva 1990.

Petrukhin, V.Ya., “Khazaria and Rus’: An Examination of their Historical Relations”, *The World of the Khazars*, ed. P. B. Golden, H. Ben-Shammai and A. Róna-Tas, Brill Publishing, Leiden-Boston 2007, s. 245-268.

Pritsak, O., “The Origin of Rus”, *The Russian Review*, Vol. 36/ 3, 1977, s. 249-273.

Riasanovsky, A.V., “The Embassy of 838 Revisited: Some Comments in Connection with a ‘Normanist’ Source on Early Russian History”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge Bn. 10/ 1, 1962, s. 1-12.

Romaşov, S. A., “İstoriçeskaya Geografiya Hazarskogo Kaganata (V-XIII vv.)”, *AEMA*, Vol.XII/ 2002-2003, s. 81-221.

Róna-Tas, A., *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*, Central European University Press 1999.

Shepard, J., “The Origins of Rus’ (c.900-1015)”, *The Cambridge History of Russia*, Vol.I, ed. M. Perrie, Cambridge University Press 2006, s. 47-72.

Sinor, D., “Reflections on the History and Historiography of the Nomad Empires of Central Eurasia”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 58/ 1, 2005, s. 3-14.

Şahmatov, A. A., *Drevneyşiya Sud’bi Russkago Plemeni*, Petrograd 1919.

Taşğıl, A., *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.

The Annals of St-Bertin Ninth-Century Histories, Vol.I, Translated and Annotated by J. L. Nelson, Manchester University Press, Manchester and New York 1994

Treadgold, W., “Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus”, *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. 12/ 13, 1988/ 1989, s. 132-144.

Vasil'evskiy, V.G., “Vvedenie v Jitie Sv. Georgiya Amastridskago”, *Trudi V.G. Vasil'evskago*, Tom III, İzdanie İmperatorskoy Akademii Nauk, Petrograd 1915, s. III-CXLI.

Vasiliev, A.A., *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge-Massachusetts 1946.

Vernadsky, G., *A History of Russia*, New Home Library, New York 1944.

Vernadsky, G., *Ancient Russia*, Yale University Press, New Heaven 1959.

Whittow, M., *The Making of Orthodox Byzantium 600–1025*, Macmillan Press, London 1996.

Zahoder, B.N., *Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostochnoy Evrope, Gorgan i Povolj'e v IX-X vv.*, İzdatel'stvo Vostochnoy Literaturi, Moskva 1962.

Zimonyi, I., *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century The Magyar Chapter of the Jayhani Tradition*, Brill Publishing, Leiden-Boston 2016.

Zuckerman, C., “Two Notes on the Early History of the *thema* of Cerson”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 21/ 1, 1997, s. 210-222.